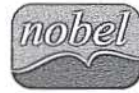

**1960-1980 ARASI
İSLAMCI DERGİLER
TOPARLANMA VE ÇEŞİTLENME**

Editörler

Vahdettin Işık, Ahmet Körođlu, Yusuf Enes Sezgin

ilem
KİTAPLIđI

1960 Öncesi İslamî Neşriyat

Sin(diril)me, Tahayyül ve Tefekkür*

Necdet Subaşı

Giriş

Bu çalışmada 1960 öncesinin İslami neşriyatı ve bu neşriyata yön veren genel eğilimler üzerinde durulmaktadır. 1960 öncesi İslami neşriyatı sonrakilerden ayırmak için pek çok neden sayılabilir. Hatta 60'lı yıllar İslami eğilimlerin farklılaşmasında bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir.

1960 Öncesinin Dinî-Sosyal Gerçekliği

İslami neşriyatın Cumhuriyet'in yaklaşık 40 yılına yayılan ve bir anlamda "kendini bulma refleksi" olarak da değerlendirilebilecek görünümü oldukça ilgi çekicidir. Çünkü devletin bu dönemlere has din ve laiklik politikaları, söz konusu yıllara ciddi bir şekilde ağırlığını katmıştır. Bu bağlamda Cumhuriyet'in ilk dönemlerine yayılan siyasal pratikler ve dinsel deneyimler, Türkiye'de din ve dinî hayatın kendi göstergelerini netleştirmesi açısından olduğu kadar devletin seküler yönelişlerini belirginleştirmesi açısından da oldukça önemlidir.

1960 öncesinin sosyal gerçeklik dünyası, Cumhuriyet'in erken dönem politikalarını iki ana bölümde incelemeyi gerektirir. Bunlar "Tek Partili Hayat" (1923-1945) ve "Çok Partili Hayat" (1945-1960) şeklinde bilinen tarihsel süreçlerdir ve her ikisi de aslında kendi içinde farklı eğilimlere kaynaklık ederek dinî hayatın görünümünde ortaya çıkan farklı yönelişlerin zeminini oluşturmuştur (Karpat, 1996; Tunçay, 1992).

* Bu makale, İletişim Yayınları tarafından basılan *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6/İslamcılık* (2004) adlı kitapta yayımlanan makalenin yazar tarafından gözden geçirilmiş halidir.

Cumhuriyet'in erken dönemlerinde dinin konumuna ilişkin olarak açığa çıkan eğilimlerin TBMM'nin daha çok 2. dönemiyle ilişkilendirilmesi oldukça yaygın bir bakış açısıdır. Çünkü ancak bu tarihten itibaren kapsamlı devrimler, sosyal hayatta sıkı bir karşılığı olan önemli reform ve düzenlemelerin gündeme gelmesinden söz edilebilmiştir. Esasen 1. Meclis'in belirginleştirdiği yapı, dinin sosyal görünümüne ilişkin esaslı bir müdahalenin işaretlerini kendi içinde açıkça barındırmaktan uzak sayılabılırdi. Nihayet 1923'te Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte kademeli olarak dinin Türk toplumu içindeki verili konumu yüksek düzeyde tartışılmaya başlanmış, İslam'ın daha çok Osmanlı aidiyetiyle bütünleşmiş yapısının gözden çıkarılması amaçlanmış, yanı sıra gündelik hayatta radikal laisizm karşısında direncini koruyan ve tehditkâr sayılabilecek her türden eğilim, yayın ve siyasal-kültürel proje kademeli bir şekilde düşman olarak ilan edilmiştir. Hatta bütün bunların yaratabileceği olası "tehlike"ler de fiilî teyak-kuz hâlinin devamlılığı içinde aşılmaya çalışılmıştır.¹

Yeni rejim, dini bir iktidar aygıtı olarak görmüş ve hatta bu tanımlamasında da ısrarlı olmuştur. Bu bağlamda, kitlelerin dinî tasavvuruyla seçkin ya da okumuş zümrenin dinî hissiyatının birbirinden kolayca ayrıştırılabilir yanları dikkate alındığında gerçekte modern Cumhuriyet'in, belli düzeyde tanımı yapılmış bir "din"i merkeze taşıma gayreti içinde olduğu gözlemlenebilir. Modern Türkiye'nin seçkinleri, devletin fonksiyonel düzeyde ilişki kuracağı bir din anlayışının nasıl olması gerektiği konusundaki arayışlarını sürdürürken ana tema olarak sınırlandırılmış, çok kere kişiselleştirilmiş ve bu çerçeve içinde kabul edilebilir bir dinsel hayatı yeterli görmüşlerdir (Albayrak, 1973; İz, 1975; Feroze, 1995a, 1995b; Karpat, 1996; Reed, 1995; Rustow, 1995). Nitekim Ziya Gökalp'ın düşünsel arayışlarıyla işlevsel bir argümana dönüşen bu projede, din daha çok bireysel ve vicdani bir kategori olarak kabul görecektir ve bu şekilde de gündeme gelecektir. Dahası bu çerçevede atılan adımlar ve bunu somutlaştırırken aceleci sayılabilecek politik tercihler de söz konusu niyetin gerçekleşmesini sağlayıcı strateji ve pratiklerden bağımsız olmayacaktır. Nitekim Batılılaşma sürecinin başlamasıyla birlikte gerçekleştirilen ilk nahif reformlarda olduğu gibi Cumhuriyet'le birlikte gündeme getirilen radikal inkılaplarla da yapılmak iste-

1 Yayıncılık faaliyetleri ele alınırken özellikle geleneksel sohbet kültürünün her zaman olduğu gibi bu koşullarda da derin bir paylaşım ağı yarattığına dikkat etmek gerekir. Cami cemaati ve akrabalık-komşuluk evreninde geliştirilen bu ağın giderek ciddi toplumsal taleplere imkân verebilecek bir ağırlığa sahip olabileceğini her zaman hatırd tutmak gerekir.

nen, mevcut geleneksel-dinî hissiyatı dönüştürmek ve bu kabulleri meşrulaştıran bir dinsel tercihin yayılım alanını yeni rejimin kontrol kaybını en aza indirecek şekilde bir kere daha düzene koymak olacaktır. Sonuçta bu niyet, mevcut dinî hayatın sosyal ve kültürel aktörlerinin sıkı bir şekilde muhasara altına alınmasıyla kendi iktidarını teyit ettirmiştir.

Realite ve Niyet: Farklılaşan Çabalar

Modern Cumhuriyet'te 1960'a kadarki dinî yayınlar duygusal eğilim, siyasal yönelim, metinsel bağlam, içerik ve entelektüel donanım açısından ele alındığında bunların, gerçekte Tek Parti ve Çok Parti Dönemlerinin kendine has koşullarını içselleştirdikleri görülmektedir. Kuşkusuz bu iki dönem içinde İslami yayınların niteliksel açıdan en zayıf kaldığı dönem Cumhuriyet'in köktenci dışavurumunun somutlaştığı 1945 öncesidir ve bu da Tek Parti koşullarıyla ilişkilidir. Bu dönem anlaşılır saiklerle gerçekleştirilen sıkı bir tecrit politikasını yansıtan özellikli bir süreç olarak da değerlendirilebilir. Nitekim bu sürece ilişkin dinî yayınların toplu bir değerlendirmesinin de gösterebileceği gibi söz konusu kuşatma ortamında, ciddi bir İslami söylem ağırlığından ya da derinlikli bir çıkıştan söz etmek için elverişli bir atmosfer yoktur.² Cumhuriyet'in oldukça heyecanlı sayılabilecek radikalizminin ürettiği koşullarda ortaya çıkan ve sorumluluğu büyük ölçüde İslami kesimlerde aranan toplumsal nitelikli hareketlerin yarattığı sosyal çalkantı ve isyanları takip eden siyasal gerginlik içinde de artık dinsel söylemleri yeniden canlandırma arzusu içeren adımları atmak zorlaşmış olmalıdır. Artık iyice olağanlaşan yeni dönemde, İslamcı söylemi kademeli de olsa devre dışı bırakma niyeti içten içe kabul görmüş gibidir.³ Nitekim İslami gazetelerin hemen hepsi 1925 yılındaki Şeyh Said İsyanı'nı kışkırttıkları ya da bu başkaldırıya bir şekilde karıştıkları iddiasıyla kapatılmışlardır. Belli düzeye kadar tolere edildiği düşünülebilecek bir dinsel düşünce platformu üzerindeki alışlagelmiş

2 Geçiş döneminin sorunları muhalefetlerini ülke dışında sürdüren *Yarın ve Mısavet* gibi İslamcı sayılabilecek kimi kısa süreli yayınların da gündemindeydi. Bu dergilere yansıyan dil daha rahat ve öfkelidir bkz.: Mert 1996.

3 15 Temmuz 1931 tarihli ve 181 sayılı Matbuat Kanunu'nun önemli hükümleri arasında, "“Vatan, Milli Mücadele, Cumhuriyet ve devrim düşmanlığı yaptıkları iddiasıyla hüküm giymiş olanlar veya işgal altında düşmana hizmet edici yayın yapmış olanlar gazete çıkaramazlar.”; “Padişahlık ve hilafetçiliği veya komünistlik veya anarşistliği kışkırtan yayınlar yasaklandığı gibi, hanedana mensup olup yurt dışına çıkartılmış kişilerin yazılarının basılması da yasaklanmıştır.” gibi maddeler yer almaktadır. Kuşkusuz bu kanunun en önemli maddesi, hükümete istediği zaman istediği gazeteyi kapatma yetkisinin verilmesidir. Bu idari tasarrufa karşı itiraz yolu kapalıdır.” İnüç 1992: 105.

müşamahanın da kaldırılması yönünde özellikle iktidar sarmalı içinde güçlü temayüller belirmeye başlamıştır.⁴

Bütün bu sınırlılıklara karşın dinî bir yaklaşım içinde üretilen bilginin dikkate değer bir bölümü hâlâ resmîdir ve bu yayınlar da genç Cumhuriyet'in din konusundaki tercihleriyle açıkça çelişmeme ya da bu eğilimlerle yüzleşmeme kararlılığına sahiptir. Nitekim bu dönemde kitlesel dindarlığı yönlendirme arzusunda bile dinin hurafe ve batıl inançlardan arındırılması koşulu sürekli öne çıkarılmıştır. Bu bağlamda dinde reform çabalarından dini gündelik hayatın inişli çıkışlı sorunlarından kopararak özelleştirmeye kadar varan değişik arayışlardan söz etmek imkân dâhilindedir.

Osmanlı Devleti'nin adım adım çöküşünün açıkça gözlenebileceği dönem, pek çok kurtuluş reçetesi arasında özellikle İslamcı, Batıcı ve Türkçü yönelimlerin kapsamlı arayış ve önerilerine sahne olmuştur. Yıkılan bir imparatorluğu kurtarma niyeti bazen yeni ütopyalarla da zenginleşecek şekilde özellikle bu üç değişik argümanın etrafında şekillenmiştir. İslamcıların söylemi nerede hata yapıldığına ilişkin geriye dönük bir analizi ve bundan sonra ne yapmalı sorunu canlı tutan, artık iyice kökleşmiş bir yenilgi psikolojisini aşmaya yönelik önerileri kapsamaktaydı. Bu dönemin politik aktörleri arasında yer alan İslamcılar, oldukça yoğun sayılabilecek bir külliyat içinde İslam'ı yeni bir tarzda nasıl diriltilebileceklerinin derdiyle yaşamaktaydılar. Kuşkusuz soruları kadar verdikleri cevaplar da dikkate değerdi. İslamcılar⁵, siyaset dünyasının gerçeklerini de dikkate alarak bu süreçte İslamcılık şeklinde tanımlanan yeni bir siyasi ideolojinin etrafında görüşlerini dile getirmekteydiler. Sonuçta bu minval üzere devam eden arayışlar, kendilerini Millî Mücadele yıllarında Ankara merkezli yeni

4 Örneğin Takrir-i Sükûn döneminin yarattığı ortam, bu anlamda belirleyici bir strateji değişikliğini gündeme getirmiş olmalıdır. Bu tarihe kadar varlığını bir şekilde sürdürebilme olanağı bulmuş pek çok düşünce artık kendini geri plana atabilmenin planlarını yapmaya zorlanmış, hayat-memat sorunu olarak algılanabilecek bu hengame içinde ekstrem sayılabilecek düşüncelere bir çeki düzen verilmiş; panik tepkiler dışında farklı bir duruş sergileyen kişiler varlık kaygılarını daha uygun yollarla giderme arzusunda olmuşlardır.

5 Bu dönemin önde gelen İslamcılarında bir kısmı Cumhuriyet Dönemine de ulaşan özellikle şu isimlere dikkat etmek gerekir: İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946), Şeyhülislâm Musa Kazım (1858-1920), Said Halim Paşa (1863-1921), Ferid Kam (1864-1944), Filibeli Ahmet Hilmi (1865-1914), İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946), Şeyhülislam Mustafa Sabri (1869-1954), Mehmet Ali Ayni (1869-1945), Babanzade Ahmet Naim (1872-1934); Seyyid Bey (1873-1924), Mehmet Akif Ersoy (1873-1936), İskilipli Mehmet Atıf (1876-1926), Elmalı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942), Said Nursi (1876-1960), Eşref Edib Fergan (1882-1971), M. Şemseddin Günaltay (1883-1961), Ahmet Hamdi Akseki (1887-1951).

stratejilere yakınlaştırmış olmalıdır. Hatta başta M. Akif (Ersoy) olmak üzere, TBMM'nin kuruluşunda aktif olarak yer alan İslamcılar, kendi söylemlerinin de dikkate alınmasını murat etmekten hiçbir zaman yılmamışlardır.

Ne var ki Cumhuriyet yönetimi, kendini modern bir formda inşa etmeyi tasarlayan İslamcılara asla geçit vermeyeceği konusundaki kararlılığını açığa vurmakta gecikmemiştir. Nitekim siyaset dünyasındaki varlığını İslami temellendirme içinde sürdürme azminde olanlar hızla tasfiye edilmiş, rejimin laik vurgusu kendisini kalıcı bir şekilde belirginleştirirken kapıları din eksensiz politik tercihlere sonuna kadar kapatma konusundaki kararlılıktan da geri adım atılmamıştır. Kuşkusuz bu dönemde ortaya çıkan temel İslami eğilimler, sadece İslamcılara ait değildir. Toplumun büyük bir çoğunluğunu oluşturan ve çok kere vulgarize bir dinsellik içinde kendini var etmiş olan halk İslamı da genellikle Osmanlı dinselliğinin sınırlarına aşına ve alıştı. Yine çoğunluğunu geleneksel ulemanın oluşturduğu ve sınırlarını açıkça belirlediği teknik bir dinsellikten de söz etmek gerekir. Öte yandan bu kategorileri geleneksel dindarlık biçimleriyle olduğu kadar kendine özgü bir muhafazakârlığın destek bulduğu taşra dünyasıyla da ilişkilendirmeyi her zaman başarmış olan tarikatların hiç zayıflamayan dağılımını da dikkate almak zorunluydu.

Çok geçmeden yönetimin radikal tercihlerini esas alan ve ortaya koyduğu sonuçlarıyla rejimin güvenliğini tehlikeye sokan bir dizi kalkışma ve huzursuzluğun temel kaynağının öncelikli olarak mevcut dinî yaklaşımlardan kaynaklandığına ilişkin resmî suçlamalar açıkça dillendirilmeye ve buna bağlı olarak da İslami grup ve aktörlerin kendilerini ifade etme çabalarına karşı merkezin öfkesi daha fazla hissedilmeye başlandı. Böylece din ve dinselliğin yeniden kodlanması, ülkede yeni bir meşruiyet sorunu yaratmakla kalmadı, bu bağlamda Osmanlı bakiyesi olarak da tanımlanabilecek ulema ve tarikat yapılanmaları da yaklaşan bu tehlikenin beslediği korkuları sıkça hissetmeye başladı. Sonuçlarına sürekli katlanmak durumunda kaldıkları bu yeni konsept içinde, kendilerine sürekli olarak çeki düzen vermek zorunda kalmaktan kurtulamayacakları birçok tecrübe yaşadılar.

Cumhuriyet'in erken dönem dinî yayıncılığına damgasını vuran temel etkenler de bu fiili durumun yarattığı muhasara ekseninde var olmuştur. Sonuçları bir "hafıza kaybı"na yol açacak olan bu kaotik bağlam içinde, İslamcılarının kültürel ve siyasal talepkârlıkları geniş bir açılıma ve işlevsel bir dile sahip olamamış, gerçekleştirilen inkılapların korunması için gösterilen kararlılık da her düzeyden dindarın artık bu koşulları doğru okuması ve anlaması konusunda yol gösterici olmuştur. Nihayet, söylem ve ritüel kaybı, sindirilme, periferide kalma,

korku, dışlanma ve değer bunalımı gibi gerekçeleri dikkate alan yeni bir dinsel-lik, uzunca bir süre kendi kabuğuna çekilmek ve artık orada yeni biçimlenmelerle yoğrulmak zorunda kalacaktır. Bu bağlamda ortaya çıkan ve zamanla birer kapalı grup şeklinde varlığını sürdürmek zorunda kalan kimi dinsel yapılanmaların asıl derdi de mevcut şartlarda ortaya çıkabilecek bir kaybolma riskini en aza indirmektir. Nurculuk ve Süleymancılık gibi etkisi Cumhuriyet'in hemen her dönemine yayılan dinî yapılanmalar modern Türkiye'nin değişme arzusu karşısındaki geleneksel refleksi yansıtmaktadır. Yanı sıra bunlar, toplumsal talep ve beklentilerin "dil"ini keşfetme niyetleri açısından, yeni durumun yarattığı uyumsuzluk karşısında birer toparlanma çabası olarak da değerlendirilebilirler. Cumhuriyet'in kendi gerçekliği içinde şekillenen bu yeni buluşmalar, hem geleneksel-Osmanlı düşünce birikiminden kopmayı zarurileştirmiş hem de gündelik hayatta var olma kaygısı taşıyan örtük düşüncelerin daha sembolik ve hatta ütopyacı bir söylem içinde dile getirilmesini sağlamıştır. Öte yandan Diyanet'in kurumsal düzeyde ihdas edilmesindeki temel gerekçe de hemen hemen aynıdır ve sorunlu ilan edilen dinsel arayışların meşruiyetini devlet aracılığıyla reddetmeye yöneliktir.⁶ Öyle ki artık Diyanet İşleri Reisliğinden beklenen, modern devletin dillendirdiği ve kurumsallaşmasına gayret gösterdiği bir hayat tarzını besleyecek dinsel argümanları kullanmaya her zaman hazır olmasıdır. Ancak bu beklentiler çok az gerçekleşebilmiştir.

Modernleşme sürecinin kesintisiz bir devamlılığa sahip olduğunu teyit eden Cumhuriyet Türkiye'si'nin önderleri, din konusundaki tercihlerini ortaya koymakta da her zaman kararlı olmuşlardır. Bu dönemlere ilişkin İslami neşriyatla mevcut dinî anlayışların söylemsel düzeydeki ortaklıkları çok kere olağanüstü bir paralellik kazanmıştır. Aslında yönetimin dinî neşriyat ya da İslami görüşlerin serdedilmesi konusundaki tepkileri nettir ve asla bir uzlaşma kabul etmemektedir. Kuşkusuz bu kararlılığın altında fonksiyonel olabilecek bir dinî düşünceye açılacak kredinin doğuracağı olumsuzluklardan duyulan tedirginlik yatmaktadır. Sonuç olarak bu kaygı, laikliği teminat altına almanın mümkün yolu olarak dinsel düşünce ve yayınlara karşı ciddi bir ambargo uygulanmasını zorunlu kılmaktadır.

6 3 Mart 1340 (1929)'ta ihdas olunan ve 1950'lere kadar yürürlükte kalan Diyanet İşleri Reisliği ile ilgili kanun maddesine bakıldığında bu husus açıkça kendini göstermektedir: "Madde 1. Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelat-ı nâsa dair ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükûmete ait olup din-i mübin-i İslâm'ın bundan mâda itikadât ve ibadâta dair bütün ahkâm ve mesâlihinin tedviri ve müessesât-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyet'in makarrında bir diyanet işleri reisliği makamı tesis edilmiştir."

Tek Sesliliğin Dünyası

Aslında bu dönemin en belirgin özelliği, yeni bir düzen tesisi yönündeki ısrar ve bu bağlamda ortaya çıkabilecek sorunların üstüne kararlılıkla gidilmesidir. Cumhuriyet ile birlikte dinin Osmanlı bağlamındaki rolüyle ilişkilendirilen anlamı, kişisel düzeyde değerlendirilebilecek kısmi birkaç girişim dışarıda bırakılırsa esastan halledilmeye çalışılmıştır. Nitekim 1937'de, dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın şu sözleri mevcut durumu ve eğilimleri yansıtmaktadır:

Laiklikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir olmamasını temin etmektir. Bizce laikliğin çerçevesi ve hududu budur. Biz diyoruz ki dinler, vicdanlarda ve mabetlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işlerine karışmasın. Karıştırmıyoruz ve karıştırmayacağız. (Daver, 1955, s. 88)

İslami endişelerin yol açtığı tepkilerle dinsel nitelikli arzu ve talepleri içeren eleştiriler Cumhuriyet Döneminin tamamına yayılan bir genelleme içinde İslamcılık olarak tanımlanmıştır. Böylece kültürel, politik ve dinsel ağırlığına fark edilir düzeyde vurgu yapma arzusunu taşıyan girişimler, hem rejim hem de genel siyasal tablo içinde İslamcı ilan edilmiştir. Oysa Cumhuriyet'in ilk yıllarında belirgin bir şekilde yer alan İslamcı eğilimlerin, yönetimin sertleşmesine paralel olarak ciddi bir zayıflamaya, geri çekilmeye ve hatta bazı dönemlerde şaşırtıcı bir şekilde kendini unutturmaya yöneldiğini unutmamak gerekir. Buna rağmen yine de İslamcılık, Cumhuriyet'in tamamına yayılan her türden eğilimi, dinsellik bağlamı ön şartıyla, aynı kulvar içinde değerlendirmenin ortak bir adı olmaktadır.

Tek Parti Döneminin İslamcı düşünürleri aynı zamanda Osmanlı dinsel gerçekliğinin mirasıyla bütünleşmişlerdir. Hatta Cumhuriyet'in kuruluşunda bile İslamcılığın varlığı ve etkinliği göz ardı edilemez. Ancak bu birikimin ürettiği İslamcılığın da son tahlilde tarihsel Osmanlı mirasının bir parçası olduğunu unutmamak gerekir. Sonuçta İslamcılığın, kendi aidiyetleriyle kurdukları bu ortaklık, geçiş dönemini yaşamının doğurduğu reel-politik sorunlarla da kendini yenilemek zorunda kalmaktadır.

Aslında modern İslamcı literatürde bile Cumhuriyet'in Tek Parti Dönemi olarak bilinen yılları, dinselliğin yeni bir organizasyonuna imkân vermesi açısından ciddi bir farklılaşma arayışı şeklinde tanımlanmaktadır. Laik bir siyasetin gündelik hayatı düzenlemeye çalıştığı bu evren içinde, İslamcılığın politik muhalefetini zayıflatacak her çaba sürekli takdir görmüştür. Bu bağlamda pek çok İslamcı düşünürün, kendi konumunu artık yeni koşulları dikkate alarak belirlemeye çalıştığı, bu çerçevede soruşturma/kovuşturma süreci yaşayanla-

rın da ilgi alanlarını farklı konulara kaydardıkları görülmektedir. Dinin kontrol gücünün zayıflatılarak laikliğin gücünün pekiştirildiği bu siyaset içinde İslamcılar da yayınlarında mevcut sınırlamalara dikkat etmişler, hatta bu yeni durumu özellikle doğru okumaya özen göstermişlerdir. Laikliği, bireysel dindarlık ve toplumsal bütünleşmenin zorunlu araçlarından biri olarak algılayan bir anlayış içinde, söz konusu tanımlamaları zorlayan her tür fikir, esasen sıkıntıyı tercihle eş değer sayılmıştır. Bu eğilimleri kontrol altına alacak, gerektiğinde sindirecek ve gelişme arzusunun özellikle zayıflatacak bir dizi kanun ve bunları pekiştirecek uygulamalar da bu sürecin bir parçası olmuştur. Yine bu çerçeveden olmak üzere Cumhuriyet'in kuruluş dinamiklerini baltalamak amacıyla ortaya çıktığı anlaşılan Şeyh Sait İsyanı (1925), İzmir Suikasti (1926), Menemen Olayı (1930) vs. gibi gerginliği sürekli güncelleştiren bir dizi muhalefet, isyan ve kalkışma denemesi de devletle artık iyice bütünleşen siyasal iktidarın, muhalefet karşısındaki tutumunun giderek daha da sertlik kazanmasına meşruluk kazandırmış olmalıdır. Bu bağlamda İstiklal Mahkemelerinin kurulması (29 Nisan 1923) ve Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması (6 Mart 1925), aslında geleneksel/dinsel İslamcı muhalefeti ve bunların yaratabileceği muhtemel tehlikeleri ortadan kaldırmaya yöneliktir. Kuşkusuz bu gelişmeler, İslami yayıncılık faaliyetlerini de bir çıkmazın eşiğine getirmiştir. Ülkede oldukça sınırlı bir basın özgürlüğü mevcut olduğu hâlde iktidar, basın üzerinde sıkı bir denetim kurma, bu denetimi kurumlaştırma çabalarını daha da yoğunlaştırmış ve sonuçta icraatlarıyla "güdümlü bir basın özgürlüğünü" kurumsallaştırmıştır (İnuğur, 1992, s. 161). Böylece İslamcı olarak tanımlanan ve bilinen gazetelerin pek çoğu da kapatılmıştır.⁷

Artık ideolojik bir çerçeveye sahip olan Kemalizm'in de gerçekleştirmeye çalıştığı temel hedef, İslamcılarının rejime hâkim olma arzusu taşıyan siyasetlerine ket vurmaktır. Bu bağlamda özellikle Diyanet'in varlığına dikkat etmek gerekir. Bu bağlam takip edildiğinde Tek Parti Döneminde bütün sınırlılıklarına karşın yine de dikkate değer en önemli yayın faaliyetinin Diyanet İşleri Reisliği

7 Bu çabanın sürekliliği 1942'de bile zayıflamamış hatta dikkate değer bir kararlılığa sahip olmuştur. Aslında mevcut rejimin temel kaygısı dinsel bir atmosferin yaratılması ve bu ortam içinde gençlerin ele geçirilmesidir. Bu kaygı Dâhiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürlüğüne yayımlanan ve Vedat Nedim Tör imzasını taşıyan 17 Mayıs 1942 tarih ve 653 sayılı bir yazıda açıkça yansıtılmaktadır: "Biz her ne şekilde olursa olsun, memleket dâhilinde dini neşriyat yapılarak dini bir atmosfer yaratılmasına ve gençlik için dini bir zihniyet fideliği vücuda getirilmesine taraftar değiliz." Yine 1945'te de bu kez T.C. Başvekâlet Matbuat Umum Müdürlüğü İç Matbuat Dairesi tarafından ilgili gazetelere gönderilen bir uyarıda da şu ifadeler yer verilmiştir: "Gazetelerinizin son günlerdeki neşriyatı arasında dinden bahis bazı yazı, mütalaa, ima ve temsillere rastlanmaktadır. Bundan sonra din mevzusu üzerinde gerek tarihî gerek temsili ve gerek mütalaa kabilinden olan her türlü makale ve fıkra ve tefrikaların neşriden tevekkil edilmesi ve başlanması bu gibi tefrikaların en son on gün zarfında nihayetlendirilmesi..." Fergan 1967.

tarafından yapıldığının altı çizilmelidir.⁸ Kara'nın (1985) da işaret ettiği gibi (s. 154), aslında bu dönemin kayda değer neşriyatının hemen hepsinin resmî birer yayın olması (Diyanet İşleri Reisliği, Evkaf Umum Müdürlüğü, Maarif Vekâleti, Hukuk Fakültesi), üzerinde durulması gereken önemli bir özelliktir. Bu çerçeveden olmak üzere yeni rejime hazırlık sürecinde aracı bir rol üstlenen TBMM hükûmeti tarafından yazılması istenen kitaplar da dikkat çekicidir. Bu eserler aracılığıyla İslam, hem kendi üzerindeki tarihsel tortularından arındırılacak hem de halkın dinî kültürü yeniden inşa edilecek ve yeni bir biçime kavuşturulacaktır. Bu niyetle önde gelen İslamcılardan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a hazırlattırılan *Hak Dini Kur'an Dili* ile Ahmed Naim'e (sonradan bu görev Kamil Miras'a verilmiştir) hazırlatılan *Tecrid-i Sarih Terceme ve Şerhi* sadece sıkı bir uğraşın ürünü olmaları açısından değil aynı zamanda da içinde bulunulan koşullar dikkate alındığında yetkin birer hassasiyet içinde ortaya konmuş olmalarıyla da önem kazanmaktadır. Ayrıca bir Kur'an meali çalışması için görevlendirilen Mehmet Akif (Ersoy) de kendisine verilen bu görevi gerçekleştirmemiştir. Hatta onun görevlendirilmesinin hikâyesi, hâlâ mevcut niyetin sınırları hakkında ortaya çıkan pek çok spekülasyona ilham verecek şekilde bir sır perdesine bürünmüştür.

Bu arada Tek Parti Döneminin ürettiği koşullar içinde Ahmet Hamdi Akseki'nin (1887-1951) neredeyse tek başına üstlendiği misyona da dikkat etmek gerekir. O, İslami hassasiyetlere sahip olduğu kadar yeni dönemin politik tabiatına da aşinadır. Akseki'nin, kişiliği ve dinî hassasiyetleri dikkate alındığında kurduğu ilişkilerinden hareketle değerlendirilmesine imkân yoktur. Hatta Tek Parti Döneminin dinî kesimler için yarattığı siyasal kuşatma içinde bile Akseki, yeni dönemin özgün bir dinî tipolojisi olarak tek başına ortaya koyduğu katkıları ve her zaman takdir edilen siyasi duruşuyla etkili bir sima olmuştur.

Aslında siyasi ve kültürel hayat itibarıyla bir geçiş dönemi izlenimi veren 1920-1924 yılları dışta tutulursa 1945'e kadar bir vakta olarak dinî yayıncılıktan söz etmek mümkün değildir (Kara, 1985, s. 154)⁹. Cumhuriyet öncesinden beri

8 Diyanet İşleri Riyaseti daha tesis edilmeden önce Şeriye ve Evkaf Vekâleti (1920-1924) tarafından yayımlanan kitaplar (10 adet) geçiş döneminin hassasiyetlerini yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Ardından bu kurumun ilgasıyla Diyanet İşleri Reisliği ihdas olunmuştur (3 Mart 1340/1929). Kara'nın (1985) verdiği bilgilere göre (s. 159), "1950'ye kadar Diyanetçe 26 yılda basılan ve parasız dağıtılan kitaplar yalnızca 30 tane ve toplam baskı adetleri 352.000'i bulmaktadır. "Hak Dini Kur'an Dili" ile "Tecrid-i Sarih Terceme ve Şerhi" dışta bırakılırsa toplam baskı adedi 247.000'e düşmektedir."

9 Kara'nın (1985, s. 161-177), 1924-1950 yılları arasındaki dinî yayınlara eğildiği çalışmasında özellikle üzerinde durduğu kitaplar arasında Ahmed Naim ve Kamil Miras'ın *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Ahmet Hamdi Akseki'nin *İslam Dini (İtikat, İbadet, Ahlak)*, Elmalılı Hamdi

faaliyetlerini sürdüren İslami kesime ait yayınlar¹⁰, Takrir-i Sükûn döneminin özgül koşulları içinde kapatılmış, bundan sonra da mevcut yayınlar konusunda resmi düzeydeki birkaç çıkışın dışında ciddi bir girişim ve hamlenin gerçekleştiği görülmemiştir. Ancak bu konuda her şeye rağmen geleneği yeniden canlandırmaya ve yeni koşullar altında etkili bir dinsel söylem alanı üretmeye çalışan şu isimleri ve kendileriyle aynıleşen periyodikleri ayrı tutmak gerekir. Bunlar Eşref Edip'in (1882-1971) *Sırat-ı Müstakim*'i, Said-i Nursi'nin (1876-1960) *Risale-i Nur*'u, Nurettin Topçu'nun (1909-1975) *Hareket*'i ve son olarak da Necip Fazıl Kısakürek'in (1905-1983) *Büyük Doğu*'sudur.

Sebilürreşad, İslami niyetlerin dışı vurumu söz konusu olduğunda, Tek Parti döneminin en ilginç dergilerinden biri olarak değerlendirilebilir.¹¹ Dergi, Eşref Edip'le bütünleşmiştir. Aslında *Sebilürreşad*, yayımlandığı dönemlere ağırlığını veren tüm tartışmalara sayfalarında açıkça ve bir taraf olarak yer vermiştir (Ceyhan, 1991). Dönemin önde gelen düşünürlerinin katkılarının yer aldığı dergide dini, milli ve edebi konular etrafında İslami bir perspektif canlı tutulmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet'in ilanı ile şiddeti artmaya başlayan "asrileşme" ve "Garp-laşma" taraftarlarıyla sürekli olarak polemiklere giren Eşref Edip, özellikle İslam ve İslam'ın temel kurumlarına yapıldığını düşündüğü saldırı ve eleştirilere her seferinde karşı çıkmıştır. Bunun sonucu olarak diğer yayın organları gibi

Yazar'ın *Hak Dini Kur'an Dili*, Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslam İlmihâli ve Hukuk-ı İslamiyye ve İstihlât-ı Fikhiyye Kamusu* yer almaktadır. Bu listede ayrıca *İslam Ansiklopedisi* ve *İslam-Türk Ansiklopedisi*, Şark Klasikleri ve o döneme ait din dersi kitapları da vardır. Bu çerçevede anılması gereken diğer eserler arasında özellikle genel dini eğilimleri yansıtmaya açısından Ahmet Hamdi Akseki'nin *Ahlak Dersleri* (1925) ve *Askere Din Dersleri* (1925) ile Abdurrahman Azzam'ın *Allah'ın Peygamberlerine Hediye Ettiği Edebî Risalet* (çeviri, 1948) ve Nevevi'nin *Riyâzû's-Salihîn* (çeviri, 1949) sayılabilir. Yanı sıra Ahmet Hamdi Akseki örneğinde görüldüğü gibi kimi kişisel girişimleri de ihmal etmemek gerekir. Bu dönemin oldukça özel şartları içinde, kurumsal nitelikli girişimlerin yokluğu dinsel bilginin kamuoyuyla paylaşılması konusunda bazı özel çabaların katkısını öne çıkarmıştır. Örneğin Numan Kurtuluş'un (1887-1952) uzunca bir süre toplumun dini nitelikli düşünce dünyasında kabul gören *Amentü Şerhi* bu tür çabalar arasında yer almaktadır. Bu döneme has kitaplar için bk. Kara, (1985); Öztürk & Topaloğlu, (1975).

10 İslami eğilimlerin Cumhuriyet öncesindeki yayın faaliyetleri içinde, kendi aralarındaki farklılaşmalar da dikkate alındığında özellikle şu dergiler dikkat çekici özelliklere sahiptir: *Beyanülhak*, *Hikmet*, *İslâm mecmuası*, *İttihad-ı İslâm*, *Muhibban*, *Sırat-ı Müstakim*, *Tasavvuf*, *Teârîf-i Müslimin*, *Volkan*.

11 14 Ağustos 1324'te (1908) *Sırat-ı Müstakim* adıyla yayın hayatına atılan derginin adı 183. sayıdan itibaren 24 Şubat 1327'de (1912) *Sebilürreşad* şeklinde değiştirilmiştir 1908-1966 tarihleri arasında değişik dönem ve aralıklarla yayımlanan derginin kuruluşunda sahipleri Ebu'l-ulâ Zeynel Âbidin (Mardin) ile Eşref Edip (Fergan), başyazarı ve yayın yönetmeni ise Mehmet Akif'tir. 1912'de *Sebilürreşad* adını alan derginin sahipliğini bu tarihten itibaren Eşref Edip üstlenmiştir. Takrir-i Sükûn nedeniyle 6 Mart 1925'te 641. sayısıyla birlikte yayımına ara vermek zorunda kalan dergi 22 yıl aradan sonra 1948'de Eşref Edip tarafından yeniden çalışıldıysa da bu yeni biçimiyle eski etki ve ağırlığına ulaşamamıştır. Sitembölükbaşı 1995: 168-171.

Sebilürreşad da zaman zaman sansüre uğramıştır. Şeyh Said İsyanı üzerine Takrir-i Sükûn Kanunu vesile edilerek birçok gazete ve dergiyle birlikte *Sebilürreşad* da kapatılmıştır. Eşref Edip, sadece dergideki yazılarıyla değil gündelik politik çatışmalar içindeki rolüyle de aslında güçlü bir kişiliktir. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanmaya başlayan ve büyük ölçüde popüler-oryantalist yaklaşımların platformu olarak değerlendirilen *İslam Ansiklopedisi*'ne karşı,¹² kendi dönemi açısından oldukça cüretkâr bir öneme sahip sayılabilecek bir risaleyle, eleştirel bir çıkış yapmış hatta bununla da yetinmeyerek alternatif bir ansiklopedi hazırlama girişiminde bile bulunmuştur.¹³ Aslında bu ansiklopedi girişimini entelektüel anlamda ilk ciddi muhalefet olarak da görmek mümkündür (Gün, 2001, s. 80).

Eşref Edip'in Tek Parti Döneminde yazdıkları, tavır ve duruşu son derece önemlidir (Kara, 1994, s. 7).¹⁴ Bu çerçevede onun *Kara Kitab*'ı, Tek Parti Dönemini tasvir eden ve bu süreci net bir dille sorgulayan bir çalışma olmasının yanı sıra, kendi konumunu İslam temelli bir kaygıyla dillendirmesi açısından da önemli bir belge niteliğine sahiptir. Hatta bu kitap Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki dinî hayatın oldukça ağır bir eleştirisi olarak da değerlendirilebilir. Eşref Edip, bu kitabında rejimi, duygusal dozu oldukça yüksek özgün bir dil ve duyarlılıkla eleştirmektedir.¹⁵

12 İlk fasikülü 1940'ta yayımlanan *İslam Ansiklopedisi* ancak 1987'de tamamlanabilmiştir. *The Encyclopaedia of Islam*'ın Leiden baskısı esas alınarak Türkçede yayımlanan bu ansiklopedinin en belirgin özelliği kendi dönemine kadar ulaşmış oryantalist yaklaşımların toplam niyetini akademik dile dönüştürmeyi başarmış olmasıdır.

13 Eşref Edip'in kaleme aldığı risale *İslam Ansiklopedisi Hakkında Mülahazalar* adını taşımaktadır (1940). Millî Şef/Reisicumhur İsmet İnönü'ye ithaf edilerek yayımlanmaya başlayan *İslam-Türk Ansiklopedisi* ise 1940-1948 yılları arasında ancak 70. fasiküle kadar devam edebilmiştir. Eşref Edip'in editörlüğünde çıkarılmaya başlanan ansiklopedinin yazarları arasında İsmail Hakkı İzmirli, Kamil Miras ve Ö. Rıza Doğrul da yer almıştır. Ansiklopedinin yanında okuyucuya ek olarak verilen *Muhitü'l-Maarif Mecmuası* ise 100. sayıya kadar (Nisan 1948) devam etmiştir.

14 Zorunlulukların beslediği pratik arayışlar içinde dönemin koşullarını yansıtan bir çalışma Eşref Edip tarafından kaleme alınmıştır. Eşref Edip, bu ihtiyacın sürekliliği ve yarattığı tedirginlik karşısında, çocuklar için 1947'de *Çocuklarımıza Din Kitabı: Hocasız Bütün Din Bilgilerini Öğren* adıyla hocasız bir din kitabı yazmak zorunda kalmıştır.

15 *Kara Kitab*, ilk kez 1967'de Bugün gazetesinde tefrika edilir ve ardından da kitaplaşır. Eşref Edip, *Kara Kitab*'ta tek parti dönemine ilişkin kişisel gözlemlerine yer vermekte ve Cumhuriyet Halk Partisinin "dini neşriyata karşı katliam emirleri verdiğini" iddia etmektedir. Toplam 50 başlık altında ileri sürdüğü iddiaları oldukça dikkat çekicidir ve İslami bir perspektiften olaya yaklaşan bir kalemin gözlem, deneyim ve kanaatlerini yansıtmaktadır. Burada sıralanan iddialar, döneme bizzat tanıklık etmiş bir İslamcı düşünürün görüşlerini yansıtmaması açısından önem kazanmaktadır. Öte yandan bu iddiaların bir başka açıdan önemi de, genel İslamcı bakış açısının söz konusu tanıklıklar üzerinden sisteme ilişkin eleştirilerini ortaya koymuş olmasıdır. Bu kitabın, yayımlandığı tarihteki etkisini görebilmek için Şevket Eygi'nin *Kara Kitab*'a yazdığı sunuşa bir göz atmak yeterlidir: "Eşref Edip Bey üstadımızın yazı üslubu

Tek Parti Döneminin en dikkat çekici dinî ataklarından biri Said-i Nursi'nin (Bediüzzaman) kendi öznel koşulları içinde gerçekleştirdiği "Risale-i Nur" faaliyetidir. Said-i Nursi'nin "Risale-i Nur" olarak adlandırdığı külliyyatı, uzun süre öğrencileri tarafından ancak elle çoğaltılarak yayılabiliştir. Latin harfleriyle ilk baskıları 1957-1959'da yapılabilen risaleler,¹⁶ bunları Kur'an'ın uygun bir yorumu sayan bütün Nurcuların temel başvuru kaynağını ve başlıca uğraş alanını oluşturmaktadır ("Hizmet-i Kur'aniyye").

Said-i Nursi'ye göre çağdaş Müslüman'ın temel görevi, modern bilim ve felsefeye karşı imanı korumak ve kurtarmaktır. Ona göre Risale-i Nur, İslami gerçeklere ilişkin bütün ihtiyaçları karşılayacak bir niteliğe sahiptir ve bu yüzden de artık başka kaynaklara gerek duyulmamalıdır. Zaten Risale-i Nurların okunması da Nurcuların başlıca eylem ve etkinlik biçimi olarak öne çıkmaktadır.¹⁷ Sık sık Cumhuriyet'e ve onun ideallerine karşı olduğu iddiasıyla suçlanan Said-i Nursi'nin her zaman potansiyel bir sistem eleştirisi olarak algılanan fikriyatı, sık sık resmî takibata maruz kalmıştır. Yine de onun çok özel sayılabilecek İslami söylemi öğrencileri aracılığıyla sonradan Nurculuk şeklinde tanımlanacak etkin bir cemaat ağı içinde yaygınlık kazanmıştır. Öyle ki ileride Nurculuk irticanın tam bir sembolik temsilcisi olarak sık sık ele alınacak ve öylece de değerlendirilecektir.

Hareket, Nurettin Topçu'nun yayımladığı fikir ve sanat ağırlıklı bir dergidir. Aslında dergi, Tek Parti Döneminin güçlü muhalefet organları arasında belki de en dikkat çekici olanıdır. İslamcılık akımının son sözcüsü *Sebilürreşad*'ın 1925'te kapatılmasından sonra İslamcı nitelikte gazete ya da dergiden söz etme-

çok akıcı, söz ve kelamı, delil ve vesikalara müstenid, öz ve hakikat olduğu için okuyucularımız onun yazılarına çok meftundur. Hiç şüphe etmiyoruz ki çok mühim bir mevzuya temas eden bu Kara Kitab-ı da diğer yazıları gibi heyecanla takip olunacak, elden ele geçecek, umumi ve hususi topluluklarda alenen okunacak, gazetemiz kapışılacak, her okuyucumuz tarafından birkaç nüsha alınarak Müslüman kardeşlerimize dağıtılacaktır."

16 Risale-i Nur'un başlıcaları *Sözler* (1957), *Lem'alar* (1957), *Şualar* (1958), *Mektubat* (1958), *Asa-yı Musa* (1958), *Sikke-i Tasdik-i Gaybi* (1958), *Mesnevi-i Nuriye* (1958), *Tarihçe-i Hayat* (1958), *Barla Lahikası* (1958), *İşâratü'l-İcaz* (1959) ve *Emirdağ Lahikası'dır* (1959).

17 Bu anlayışın bir başka sonucu, bu dönemde Nurcuların kendilerini toplumdan soyutlamaları ve kapalı bir topluluk kimliğine bürünmeleridir. Öte yandan siyasetten kaçınmayı temel ilke olarak benimsemekle birlikte Said-i Nursi, siyasal yaşama ve partilere karşı pragmatik bir tutum içinde olmuştur. Ona göre siyasal partiler arasında, kendi çalışmalarına göre en elverişli koşulları sağlayacak olanlar desteklenmeliydi. Bu yaklaşımla Cumhuriyet Halk Partisine karşı Demokrat Parti desteklenmiş; bu yaklaşım onu izleyenlerce de sürdürülmüştür. Ama bu ilişkiler zamanla Nurcuların kendi yönetim kadrolarının siyasal partilerin denetimine girmesine yol açmıştır. Siyasal seçeneklerin çoğalmasıyla Nurcu yöneticiler arasında görüş ayrılıkları belirginleşmiş ve bölünmeler görülmüştür. Said-i Nursi ve Nurculuk için bkz.: Mardin 1991: 170-193; Sitembölükbaşı 1995: 110-125.

nin imkânı da kalmamıştır. Takrir-i Sükûn Kanunu ile basın sıkı bir denetime alınmış, rejime ters düşen yayımlar kapatılmıştır. 1 Şubat 1939'da yayımlanmaya başlayan *Hareket* dergisi, bu tür muhalefetin ilk sözcülerinden biri olmuş ve İslamcı-Anadolucu çizgiye bağlı bir söylemin öncülüğünü üstlenmiştir.¹⁸ Dergide, yayımlanmaya başladığı dönemin sorunları hiçbir zaman göz ardı edilmemiş, bu bağlamda hem Tek Parti Döneminde hem de Çok Partili Dönemde, kendi tez ve söylemleriyle tutarlı kalmaya özen gösteren bir dil hâkim olmuştur. 60'lı yıllarda Türkiye'nin gündemine gelmeye başlayan Anadolu sosyalizmine paralel olarak İslam sosyalizmi tezleriyle¹⁹ dikkat çeken *Hareket*'te, 1966'dan itibaren "tekâmülcülük, Anadolu toplumculuğu, İslam ruhçuluğu ve idealizm" gibi kavramlar etrafında yeni bir felsefi arayışa gidildiği görülür.

Nurettin Topçu, yazılarında, Tek Parti Döneminin dergilere yansıyan popülizmine asla yer vermemiş, resmî görüşe karşı farklı bir duruş sergilemiştir.²⁰ Dergide, Batılılaşmayla beklenen Rönesans'ın asla gerçekleşmeyeceği savunulmuş, bu arada tek şef rejiminin sakıncalarına sürekli olarak vurgu yapılmıştır (Toprak, 1984, s. 49).

Hareket dergisinin ilk sayılarında gerçi İslam'dan açıkça söz edilmez ama ahlak, sorumluluk, hizmet, hakikat, vicdan, sonsuzluk, ebedilik, iman, irade, diğerkâmlık gibi kavramlar altında bir İslam düşüncesi verilmek istenir. Türkiye'de demokrasi hareketlerinin ve nispi bir basın hürriyetinin başladığı ikinci döneminden itibaren dergide dinî sorunlar ve tartışmalar daha çok belirginlik kazanmaya başlamıştır. *Hareket*'in bu konudaki yazıları İslami ahlak, imanın deruni hazzı, mistik yaşayış ve toplum düzeni gibi düşünceler çerçevesinde yo-

18 Aralıklarla, değişik boyut ve hacimde yayımlanan ve her defasında 1. sayıdan başlayan dergi, Nurettin Topçu'nun sağlığında 158, ölümünden sonra ise 186 sayı çıkarılmıştır. *Hareket*'in dönemleri ve tarihleri şöyledir: Şubat 1939-Mayıs 1943; Mayıs 1947-Haziran 1949; Aralık 1952-Haziran 1953; Ocak 1966-Mart 1977; Mart 1979-Eylül 1981. Derginin son iki dönemindeki adı *Fikir ve Sanatta Hareket* olarak değiştirilmiştir. Okay 1997: 123.

19 *Hareket* dergisi 1966-1970 yılları arasında (4. dönemde) İslam sosyalizmi tartışmalarına öncülük etmiştir. Topçu, bu dönemde yayımladığı bir makalesinde "Sosyalizm, devrimizin şeriatıdır." ifadesine yer vermektedir? Bu çerçevede İslam'da kul hakkı davasının yüzyılımızda zaruri olarak bir "İslami sosyalizm anlayışını ortaya koyması gerektiği" fikri benimsenmiştir. İslami nitelikli bir dergide ilk kez ortaya atılan bu fikir genel basına pek yansımamış olsa da özellikle dini çevrelerde birtakım olumsuz tepkilere uğramıştır. Bu tartışmaların seyri içinde Nurettin Topçu, Türk toplumuna komünizm, kapitalizm ve masonluk ağlarına düşmemesi için sosyalizmin gerektiğini, böyle bir sosyalizmin ise İslam'ın ta kendisi olduğunu ileri sürer. Sosyalizmi "hak ile kudretin terkibi" olarak gören Topçu, söz konusu yazısında bu rejimin özelliklerini de sıralamaktadır. Okay 1997: 124.

20 Nurettin Topçu, müstear bir isimle (Nizam Ahmet) Tek Parti Yönetimini eleştiren "Çalgıcılar" başlıklı yazısı yüzünden Denizli'ye sürgün edilmiştir (1939). Bu nedenle de dergi yayımına 1942'ye kadar ara vermek zorunda kalmıştır. Toprak 1984: 52.

ğunlaşmıştır (Okay, 1997, s. 124). Nitekim *Hareket*'in ilk 30 yılını değerlendirdiği yazısında Topçu (1969, s. 4-6), "İlahî prensiplerini Kur'an'da bulduğumuz bir kalp ahlakının felsefi temellerini denedik." demektedir.

Hareket'in milliyetçiliği Ziya Gökalp'ın (1876-1924) Türkçülük anlayışından farklıdır. Topçu da resmî milliyetçiliğin dışında kalmaya özen gösterir. Onun bu yaklaşımında ırkın yeri yoktur ve yine ona göre "Türklüğü Müslümanlıktan ayırmak, insanı ruhundan ayırmaktan başka bir şey değildir." Bu bağlamda dine ilgisiz kalan hatta ona olumsuz bir tavır takınan milliyetçiliğe de karşı çıkarak "millî tarihimizin Müslüman Anadolu'nun tarihi olduğunu, Türk'ün bütün dehasının İslam dini içinde ve onun sayesinde işlemiş bulunduğunu" kabul eden bir milliyetçilik anlayışı öne çıkarılmıştır. Böylece II. Meşrutiyet'ten sonra gelişen Türkçü ve İslamcı akımlara (Turancılık ve İslam birliği) karşılık Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayımlanan Anadolu mecmuasının bir çeşit devamı niteliğinde, tarihî başlangıcını 1071 Malazgirt Zaferi'ne bağlayan ve Misak-ı Milli sınırları ile yetinen bir Anadolu milliyetçilik fikri benimsenmiştir (Okay, 1997, s. 124; Türkmen, 1994).²¹ Bu nedenle Anadolu milliyetçiliği akımının İslam öncesi yönelimlerden kurtarılmasında Topçu'nun rolü önemlidir. Nitekim Topçu, *Hareket*'in daha ilk sayısında bile kendisi tarafından kaleme alınan "Rönesans Hareketleri" başlıklı yazıda "Türk milletinin onuncu asırda başlayan millî tarihi"ni, Hallac-ı Mansur'un Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki topraklarda yaşadığı tarihlerle ilişkilendirmektedir.²²

İslamcı söylemin kendi dünyasında ufuk açıcı ve yol gösterici dergileri arasında sayılan *Büyük Doğu*, Eylül 1943'ten başlayarak çeşitli aralıklarla (15 dönem) Mayıs 1978'e kadar yayımlanan fikrî, edebî, siyasi ve dinî içerikli bir dergidir.²³

21 Anadoluçuluk düşüncesini savunanlar arasında Anadolu mecmuasının yanı sıra *Çığır*, *Dönüm*, *Millet*, *Ölçü* ve *Yol* dergilerini de saymak gerekir.

22 *Hareket* dergisinin 12. sayısında (1952) da, şu ifadeler yer verilmektedir: "Onuncu asırda Harran'da doğan İslam Rönesans'ı ahlaki feyzini, İslam'ın mevsuk şekli, Muhammed'in samimi tarikati olan tasavvufta verdi ve bu hareket ilk hamlesinde İslam dinine giren Türkmen'den o asırlarda Anadolu'da bir millet yarattı." Temmuz 1968'de de "Ulu Allah'a götürecektürk milliyetçiliği Anadolu'nun, ancak hak ve kudretin timsali olan bir yumruk hâlinde birleşmesiyle mümkün olacaktır. Onun dışında kalan yolların hepsi Anadolu'yu yokluğa götürücü yollardır." denmiştir.

23 *Büyük Doğu*, Necip Fazıl'ın *Ağaç* dergisinden sonraki yayın girişimidir. 14 Mart 1936-29 Ağustos 1936 tarihleri arasında 17 sayı yayımlanan *Ağaç* edebî bir dergidir. Mistik eğilimleriyle *Büyük Doğu* dergisinin habercisi olarak görülebilir. Haftalık, aylık ve günlük olarak toplam 512 sayı çıkan derginin dönemleri: 1 Eylül 1943-5 Mayıs 1944 (haftalık); 2 Kasım 1945-2 Mayıs 1948 (haftalık); 11 Mart 1949-26 Ağustos 1949 (haftalık); 14 Ekim 1949-29 Haziran 1951 (haftalık); 16 Kasım 1951-12 Aralık 1951 (günlük), 16 Mayıs 1952-19 Eylül 1952 (günlük); 7 Mayıs 1954- 9 Temmuz 1954 (haftalık); 30 Mart

Dergi, Tek Parti Döneminde edebî ağırlığının yanı sıra siyasi polemikleriyle ve muhalif lehçesiyle İslamcı söylemin her zaman öncüsü olmuştur. Daha ilk çıkışında “İdeolocya Örgüsü”nü ortaya koymuş ve misyonunu açıkça dile getirmiştir: “Tanzimat’tan beri devam eden sahte inkılaplar ve bu inkılapların türettiği sahte kahramanlar, davamızın, müşahhas planda baş meselesidir.”

Necip Fazıl’a göre “Büyük Doğu mefkûresi” şöyle tasvir edilir:

İslamiyet’in emir subaylığı, İslam içinde ne yeni bir mezhep, ne yeni bir içtihat kapısı... Sadece “sünnet ve cemaat ehli” tabirinin ifadelendirdiği; mutlak ve pazarlıksız çerçeve içinde olanca saffet ve asliyetiyle İslamiyet’e yol açma geçidi ve çoktan beri kaybedilmiş bulunan bu saffet ve asliyeti 21. asrın eşliğinde eşya ve hadiselere tatbik etme işi... Galiba işlerin de en değerli ve pahalısı...

Özdalga’ya göre (1997),

Necip Fazıl’la özdeşleşen “Büyük Doğu” sloganı, hem coğrafi bakımdan Batı’ya karşı Doğu’yu temsil ettiği için hem hayat felsefesi ve kültürel değerler bakımından Doğu’nun derin dinsel inançlarına çağrışım yaptığı için etkili oluyordu. Üstelik Türkler, ona göre Doğu halkları arasında özel bir konuma sahipti. Osmanlıların yüzyıllarca sürdürdükleri muhteşem devlet iktidarı olmadan, İslam’ın da bugünkü etkileyici durumuna gelemeyeceğini düşünüyordu. İslam, Osmanlıların yani Türklerin sayesinde güç kazanmıştı. Osmanlılardan kalan bu değerli kültürel mirasın, gelecek kuşaklara iletilmesini görev bilen insanları eyleme çağırıyordu. (s. 190).

Derginin açtığı kulvar çok partili hayata geçişte İslamcı bir kamuoyunun oluşmasına katkıda bulunmuştur. Yanı sıra dergi, Çok Partili Dönemle birlikte daha açık ve çatışmacı bir muhalif söyleme sahip olmuştur. Polemikleriyle, sansasyonel kapanış ve çıkışlarıyla her zaman dikkat çeken *Büyük Doğu*, Türkiye’de İslamcı harekete ivme kazandıran belli başlı yayın organlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Nitekim dinî yayınların hemen hiç bulunmadığı özellikle 1945 öncesinde gençlerin dinî kültüre yönelmesinde oldukça önemli bir rol üstlenmiştir. *Büyük Doğu*’daki birçok yazısı yüzünden Necip Fazıl değişik iktidarlar devrinde adli takibata uğrayarak hakkında defalarca beraat, tevkif ve hapse mahkûmiyetle sonuçlanan kararlar verilmiştir (Okay, 1992, s. 514). Onun bu mücadeleci hayatı, dinî tasavvur dünyasına mensup olanlarca “millî kahraman” olarak kabul görülmesine yol açmıştır (Özdalga, 1997).

1956-2 Mayıs 1956 (günlük); 6 Mart 1959-10 Ekim 1959 (haftalık); 30 Eylül 1964- 25 Kasım 1964 (haftalık); 22 Eylül 1965-12 Ocak 1966 (haftalık); 19 Temmuz 1967-10 Ocak 1968 (haftalık); Mayıs 1969-Aralık 1969 (aylık); 6 Ocak 1971-28 Nisan 1971 (haftalık); 8 Mayıs 1978-5 Haziran 1978 (haftalık) (Okay, 1992). Necip Fazıl Kısakürek ve *Büyük Doğu* için bkz.: Koçak 1996: 215-222, 2002; Okay 1992: 513-514.; Özdalga 1997: 189-193; Sitembölükbaşı 1995: 171-178).

Öte yandan *Büyük Doğu* dergisi, *Hareket* dergisi gibi çok kere Türk milliyetçiliğinin İslam'la buluşturulmasının önemli adımlarından biri olarak görülebilir (Koçak, 2002, s. 601-613). Nitekim Özdalga'ya (1997) göre de,

Necip Fazıl hem İslamcı hem milliyetçiydi. Cumhuriyet Döneminde genellikle çelişkili olarak algılanan bu iki eylemin, Necip Fazıl'ın getirdiği yorumla illa da birbirlerine ters düşmediği ortaya çıktı. Daha sonra Türk-İslam sentezine yol açan bu tutumun, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra içinde bulunduğu modernleşme sürecinin getirdiği önemli bir kimlik sorununa cevap verdiği anlaşıldı. Şehirlere göç eden insan sayısı artıp toplumun geleneksel olarak dayandığı aile ve akraba ilişkileri çözüldükçe yeni toplumsal bağların ortaya çıkması gerekiyordu. Atatürk'ün özellikle üzerinde durduğu Türk milliyetçiliğinin bu konuda önemli bir katkısı olduğu doğru; ancak dinsel değerlerden uzak olan resmi ideolojinin köy ve kasaba kökenli insanların değerlerine yabancı olduğu da bir gerçek. Necip Fazıl, Batı ve Doğu kavramlarına dinsel kavramları yükleyerek yeni bir kimlik oluşturmayı başardı.²⁴ (s. 189-190)

Çok Sesliliğe Doğru

Tek Partili iktidarın içinde dinî hayatın kontrolü ve buna bağlı olarak da söz konusu alanı yeniden canlandırmayı amaçlayan İslami neşriyat karşısında ortaya koyduğu sıkı tavır 1945'ten itibaren değişen politik koşullar içinde kısmen sarsıntıya uğramıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan sembolik değişimin yan ögeleri gözden kaçmamalıdır. Daha 1947'de bir geçiş döneminin başlangıcı olarak da sayılabilecek CHP Kongresi'nde, toplumdaki dinî hissiyatın yaratabileceği gerilimin politik bir manevra içinde nasıl da kullanabileceğinin işaretleri verilir. Hatta bu konuda en şaşırtıcı adımları atma önceliğine en başta CHP bizzat kendisi sahip olmuştur. Her zaman tartışmalar yaratan İmam Hatip Okullarının açılışına ilişkin direktiflerin sahibi de CHP'dir. İmam Hatip Okullarının açılmasını zorunlu hâle getiren süreç, hem "dinî muhalefet" in yaratacağı atağı başarısız kılma hem de din konusunda gittikçe kötürümleşen toplumsal yapıyı uygun bir bütünlük içinde yeniden düzene koyma kaygısını taşımaktadır. Ancak yine de bu kararların altında derinlikli bir fikrî endişe ya da kapsamlı bir proje önerildiğini görmek mümkün değildir. Aksine medrese kökenli Şemseddin Günaltay'ın 1949 yılında başbakanlık makamına getirilmesi, CHP'nin seçmen arasındaki

24 Bora'ya göre ise (1999), "Necip Fazıl'ın söylemi, din temelinde tanımlanmış bir milliyetçiliğin şoven hatta ırkçı bir karakter kazanmasının çarpıcı örneği"dir. Hatta ona göre "Necip Fazıl'ın Türk-İslamcılığı, Türk olmayan Müslüman Türkler üzerinde kesin bir velayetçi ve himayeci tavır sergiler." (s. 130)

dinî unsurlara yaptığı bir jest olarak yorumlanmıştır. Molla olarak da tanımlanan eski bir İslamcı-ilahiyatçı Günaltay'ın başbakanlığı, bu oldukça yeni sayılabilecek koşulların diline egemen olmayı tasarlayan farklı bir politik arayıştan söz etmeyi mümkün kılmaktadır. Gerçekten de 1947'de yapılan CHP kurultayı laiklik, din eğitimi vb. konularda bir dönemin kapandığının çok açık işaretlerini vermiştir.²⁵ 1949'da öncelikli olarak ilkokulların 4 ve 5. sınıflarına seçmeli din dersleri konulmuştur. Yine aynı yılda Ankara Üniversitesi bünyesinde ilahiyat fakültesi açılmış, ayrıca 1950'de de 1925'ten beri kapalı olan türbelerden 19'u halkın ziyaretine açılmıştır. Bütün bunların 1950 seçimleri arefesinde gerçekleştirilmiş olması tesadüfi olmasa gerektir (Jäschke, 1972, s. 104; Kara, 1985, s. 155-156). CHP'nin 1945-1950 yılları arasındaki din politikalarının ortaya koyduğu gibi yeni devletin kuruluşundan beri Türkiye'de ilk kez resmî olarak "dinî inkişaf"ı gerçekleştirecek düzenlemeleri yapanlar da Kemalist geleneğe ters düşmeyi göze alan aynı partinin hükûmetleridir. Nitekim Günaltay da başbakanlığı döneminde dinin önemini ifade eden pek çok konuşma yapmak zorunda kalmıştır (Sitembölükbaşı, 1995, s. 23). Böylelikle, gittikçe kontrolden çıkması muhtemel bir hareketin hızla toplumsallaşan yapısı kontrol altına alınabilecektir.

Sosyal değişimin kendi doğal mecrası içinde gerçekleşmemesi karşılıklı gerilme ve çatışmaları her zaman gündeme getirmiştir. Bunun bir sonucu olarak da 1950'de DP oldukça güçlü bir halk desteğiyle iktidara ulaşmıştır. Burada toplumdaki dinsel kaygı ve beklentilerin seçim sonuçlarını etkilememesi düşünülemez. 1950'de iktidarı devralan Demokrat Parti (DP), muhtemel bir rahatlamının dinî havada da gerçekleşebileceğini fark etmiş olmalıdır. Oysaki her iki parti de dinin siyasette hiçbir yeri olmadığı konusunda neredeyse hemfikirdirler. CHP ve DP için dinin meşru sahası ibadet ve kültürel hayatla sınırlıdır ve bu görüşten taviz verilebileceğini düşünmek mümkün değildir. Aradaki temel fark belki de dine taviz verme konusunda DP'nin CHP'ye oranla daha istekli görünmesidir. Öyle anlaşılıyor ki bu süreçte bütün partiler, seçmene seçme şansı veren çok partili sisteme geçişin, 1945'e kadar uygulanan laiklik anlayışını yumuşatmayı gerektirdiğini kabul etmişlerdir. Bu yumuşama süreci CHP'nin iktidarda olduğu son yıllarda başlamış, 1950 yılında muhalefete düşükten sonra da CHP, laikliğin din ve vicdan özgürlüğü anlamındaki yorumunu

25 CHP'nin Aralık 1947'de düzenlenen yedinci kurultayı, kendi siyasi bütünlüğü içinde hızla kamplaşan iki taraf arasında dine verilmesi gereken bazı tavizlerin parti programına konulması teklifiyle canlanan yeni bir tartışmaya sahne olmuştur. Teklif edilen uzlaşma noktaları için bkz.: Sitembölükbaşı 1995: 21-22.

benimsemiştir. Ne var ki CHP, DP'nin dine yaptığı tavizleri zamanla Atatürk inkılaplarına ihanet gerekçesiyle sık sık eleştirmiştir. Aslında DP'nin başlangıçtaki hareket tarzının da bundan pek farklı olmadığı açıktır. O da Anayasa'daki laiklik çerçevesinde dine tavizler veren bir programla ortaya çıkmıştır. Ancak pratikte DP, kendisinin dine yakın bir parti olduğunu göstermek istemiş hatta yapısı içinde İslamcı denilebilecek bir grubun varlığına da yer vermekten kaçınmamıştır. 1950 seçimlerini DP'nin kazanmasıyla birlikte Kara'nın (1985, s. 156) "resmî rahatlatma teşebbüsleri" olarak tanımladığı fiili durum içinde dinî hayat yeniden canlanırken bu bağlamda ezan da tekrar özgün hâliyle okunmaya başlanmıştır. Bütün bunları 1951'de İmam Hatip Okullarının, 1959'da da Yüksek İslam Enstitülerinin açılması izlemiştir. Böylece çok partili rejim içinde "muhafazakâr" ve "dinci" akımlar da siyasal hayata karışmaya başlamıştır (Sitembölükbaşı, 1995, s. 16-18, 44; Tunaya, 1991, s. 177-204, 205-211).

Bütün bu gelişmeler çok kere, DP'nin ciddi birer denemesi olarak okunmuştur. Bu denemelerin Kemalistler için en kaygı verici yanı, hiç şüphesiz Türk laikliğinin sembolik sermaye alanlarından biri olan ezanın Türkçe okunmasına ilişkin uygulamaya bir son verilmesiyle açığa çıkmıştır. Ancak bu bağlamda verilen tavizlerin ve yapılan politik manevraların mevcut sürecin değişmesini engellemede yeterli olamadığı da çok kısa bir sürede anlaşılmıştır.

1945-1960 arası İslami neşriyatın²⁶ en bariz özelliği ortaya çıkan yayınlardaki yapı ve niteliğin gerçekte çok partili rejimin başlamasıyla kesin bir ilişkisinin kurulması gerektiğidir. 1945-1960 arasındaki nispi rahatlamanın açtığı yolda ortaya çıkan ve geniş açılımıyla olduğu kadar dağınık ilgileriyle de farklılaşan neşriyat içinde giderek kendi çizgisini oturtmaya çalışan bir hareketin ayrışma çabası içine girdiği de göz ardı edilemez. Bu bağlamda çok partili hayatla birlikte, İslam önceliğinde oluşan hareketler, kökenlerindeki İslamcı damarlardan çok farklı yönde gelişme arzusunda olmuşlardır. Ancak bu hâliyle bile yeni İslami neşriyat, kendi içinde belirgin bir politik talep ve stratejiyi ancak 60'lı yılların kendine özgü koşulları içinde netleştirme imkânı bulabilecek ve nihayet 1970, 1980 ve 1990'lı yıllarda iyice incelmış bir referans sistemini üretmenin yolları açıkça aranmaya başlanacaktır.

26 Yayın hayatına bu dönemde başlayan ya da öteden beri varlığını sürdüren ancak farklı İslami kaygı ve eğilimleriyle dikkat çeken diğer gazete ve dergiler arasında en fazla öne çıkanları şöyle sıralamak mümkündür: *Sebilürreşad* (yeni dönem, 1948-1960), *Büyük Doğu* (kesintili olarak yeni dönemler, 1945-1959), *Ehli Sünnet* (1947-1953), *Serdengeçti* (kesintili olarak 1947-1958), *Hareket* (değişik aralıklarla 1947-1953), *Hür Adam* (1950-1959), *Müslüman Sesi* (1950-1960), *İslâm'ın Nuru* (1951-1952), *Allah Yolu* (1952-1953), *Türk Düşüncesi* (1953-1960), *Din Yolu* (1956-1957), *İslâm* (1957-1960), *Fetih* (1958-1959), *Hilal* (1958-1960).

Bu dönemin en ilginç dergilerinden birisi, hem İslami duyarlılığın konu ve eksen açısından değişime uğramasının en ilginç örnekleri arasında sayılabilecek bir girişim olarak hem de tek partili hayattan çok partili hayata geçişin sancılı değişim süreçlerini içselleştiren bir çaba olarak dikkat çeken *Selâmet* mecmuasıdır.²⁷ Dergi, Ömer Rıza Doğrul (1863-1952) tarafından, 1947-1949 yılları arasında yayımlanmıştır.²⁸ Sadece ülke içinden katılan yazarlarıyla değil, dış dünyadaki diğer Müslüman yazarlardan yapılan çevirileriyle de dergi önemli ölçüde bir zihin genişliğinin kapılarını aralamıştır.²⁹ Çok partili hayata geçiş sırasında yayımlanan önemli İslami dergilerden biri olan *Selâmet* mecmuasında ilmî-dinî araştırmalar, İslam dünyasındaki düşünce hareketleri, İslam klasikleri gibi konuların yanında özellikle o yıllarda din öğretimiyle ilgili olarak basında ve mecliste yapılan tartışmalara da ağırlıklı olarak yer ayrılmıştır. Dergi yazarları, din öğretiminin gereğini ortaya koyarak bu konuda bir kamuoyunun oluşmasına yardım etmişler, din hürriyetinin sağlanması ve ilkokullara din dersi konulmasında önemli girişimlerde bulunmuşlardır.³⁰

Çok Partili Dönemin İslami dergilerinden bir diğeri de 1958'de yayımlanmaya başlayan *İslâm*'dir.³¹ Dergi sadece istikrarlı oluşuyla değil aynı zamanda Türkiye'deki İslami eğilimlerin çatallaşmasına yol açması açısından da dikkat çekicidir. İlk kez bu dergi aracılığıyla Türkiye Müslümanlığının entelektüel sınırları genişlemeye başlamış, dünyadaki İslami oluşumlarla zaman zaman kontak kurmaya kadar varan bir iletişim ağı oluşturulmuştur. Bu dönemde ortaya

27 İki dönem olarak yayımlanan derginin ilk evresi 23 Mayıs 1947'den 17 Eylül 1948'e kadar sürmüştür. İkinci evresi ise 12 Ocak 1949'dan itibaren 2 Kasım 1949'a kadar sürmüştür. İkinci dönemde dergi, *Yeni Selâmet* adıyla yayımlanmıştır. Derginin yazar kadrosu arasında yer alan isimler önemlidir. Yazarları arasında Ömer Rıza Doğrul, Ahmet Hamdi Akseki, Rıza Nafiz Taner, Musa Carullah ve Ahmet Halit Yaşaroğlu yer almıştır. Öte yandan dergide Mustafa Abdurrazık Paşa, Muhammed İkbal, Tâhâ Hüseyin, Zeki Ali, A. Cressy Morrison, John K. Birge gibi yabancı yazarlardan yapılan çevirilere de yer verilmiştir.

28 Doğrul, özellikle Cumhuriyet'in erken dönemlerindeki entelektüel faaliyetleriyle tanınmıştır. Doğrul'un önemini her zaman koruyan *Asr-ı Saadet* serisi (10 cilt) Tek Parti Döneminde tamamlanmıştır. *İslam-Türk Ansiklopedisi* yayın kurulunda da yer alan Ömer Rıza Doğrul geleneksel tefsir çalışmalarından farkını açıkça ortaya koyan *Tanrı Buyruğu* adlı Kur'an çalışmasını da 1947'de yayımlamıştır.

29 Derginin başyazarları arasında yer alan Ömer Rıza Doğrul aslında renkli bir kişiliğe sahiptir. Onun İslami bilimlere vukufiyeti, geniş görüşlülüğü ve Türkiye'nin modernleşme istikametini daha başından itibaren keşfetme gibi öncelik kazanan kimi özellikleri kendisini diğerlerinden ayırmaktadır.

30 Aslında dergi, Ö. Rıza Doğrul'un diğer çalışmalarına da yansıyan kimi tartışmalı görüşleri nedeniyle İslami çevrelerde ihtiyatla izlenmiştir. Bu bağlamda Doğrul'un Kadriyani ya da mason olduğuna ilişkin suçlamalara imkân veren kimi şaibeli tutumları, derginin genel İslami kamuoyu nezdinde problemli bir şekilde ele alınmasına yol açmıştır.

31 İlk sayısı 1958'de çıkan derginin son sayısı Eylül 1965 tarihini (cilt: VIII, sayı: 12) taşımaktadır.

çıkan neşriyat içinde³² *İslam*, hem yazar kadrosu hem de ele aldığı konuları açısından sıkı bir dinsel talepler bütününe sahip olmuştur. Kuşkusuz bu sahiplenme, İslami yaklaşımların, problem ve tartışmaların aktüelleşmesine de yardımcı olmuştur. Nihayet dergi süreklilik arz eden kimi sorunların ısrarlı bir şekilde dile getirildiği geniş bir platform olmakla yetinmeksizin ciddi ve soğukkanlı bir dil içinde çözümleyici arayışlara sahip oluşuyla da farklılığını göstermiştir.³³ *İslâm* dergisi, 1960 sonrası İslami oluşumların yönünü belirlemede de önemli bir başlangıç noktasıdır.³⁴ Esasen derginin gayesi ifade edilirken bile alışılmışın tersine artık hiç yutkunmayan bir dil kullanılmaktadır: “Gayemiz, İslam dininin esaslarını yaymak ve müdafaa etmektir. Binaenaleyh İslami esaslara aykırı muzır fikirleri ihtiva eden yazılara mecmuamızda yer verilemez.”

Dergide aslında dinle devlet arasındaki ayrımın söz konusu olmayacağı fikrinden hareketle, gerçekte devletin dine sahip çıkması fikrine vurgu yapılmaktadır.³⁵ Gericilik-ilercilik tartışmaları sürekli canlı tutulurken bu kavramların analizine de yer verilmekte ayrıca İslam’ın ilerlemeden yana olan özelliklerine de sık sık atıfta bulunmaktadır. Cumhuriyet’in erken dönem İslami muhalefeti, karşı pozitivist atakla, gerçekte modernleşmenin başat argümanlarını içselleştirme tehlikesiyle de karşı karşıya gelmiştir. Yine de Tek Parti Döneminin yarattığı düşünsel düzeydeki çekingenlik artık hissedilir bir şekilde terk edilmiş, bir anlamda karşı atağa geçme şeklinde de yorumlanabilecek yeni bir karşılaşmanın imkânları dikkatle değerlendirilmiştir. *İslâm* dergisi, bir yandan kendi döneminin İslami muhayyilesi içinde uygun bir mevzi ve direnç alanı oluşturmaya çalışırken,³⁶ bir yandan da artık iyice belirginleşen düşünsel ayrışmaların

32 Bu neşriyat arasında haftalık *Fetih* dergisi, *Hakkaniyet* ve *Hür Adam* gazeteleri yer almaktadır.

33 Nitekim A. Hamdi Akseki’nin 1951’de yayımladığı ve din eğitimiyle dini kurumların içinde bulunduğu sorunları net bir şekilde ortaya koyan raporu, bu dergide de yayımlanmıştır (Krs. 1960, s. 295-300). Yine din özgürlüğü talebini yüksek sesle dile getiren ve aslında yaygın ve genel sayılabilecek pek çok beklentiyi içinde barındıran talepkâr metinler de aynı dergide kendine bir yer bulabilmiştir. Örneğin, “Din Hürriyeti İstiyoruz” başlıklı yazı (1960).

34 *İslâm Mecmuası*’nda yer alan bir yazıda (Sayı: 23, Mayıs 1959, s. 25), birinci cilt “tecrübe”, ikinci cilt “istikrar”, üçüncü cilt de “feyz ve bereket” olarak nitelendirilmiştir.

35 Bu bağlamda laiklik üzerine kuramsal yazılarıyla tanınan Ali Fuat Başgil de görüşlerinin pek çoğunu bu dergide dile getirmiştir. Bu dönemde yayımlanan yazı ve tartışma metinleri için bk. Başgil, (1954).

36 Dergide yayımlanan bir yazıda okunması önerilen kitapların bir listesine yer verilmektedir. Bu liste 1960’lara has dini perspektifin düşünsel kaynaklarını yansıtmaya açısından oldukça ilgi çekicidir ve günümüz İslamcılığının temel başvuru kaynakları arasından çoktan çıkarılmış olan bu kitapların bir karşılaştırmasını yapmak, eski ve yeni İslamcı eğilimlerin birbirinden kopuk ve ilişkisiz dünyalarını yansıtmaya açısından önemlidir. Listede *Hak Dini Kur’an Dili* (Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır), *Kur’an-ı Hakîm ve Meal-i Kerim* (Hasan Basri Çantay), *Kur’an-ı Kerim* (Diyanet İşleri Başkanlığı), *Sahih-i Buhari Tercemesi*, *Riyâzû’s-Sâlihîn*, *Büyük Tefsir Tarihi* (Ömer Nasuhi Bilmen), *Büyük İslam İlmihali*

merkezi olarak kendini sunmaya başlamıştır. Bu bağlamda 70'li yıllarda saflarını ayırıştırma süreci yaşayacak olan milliyetçi ve İslamcı yönelimler; kendilerini zamanla karşı karşıya getirecek zıtlaşmaları gerçekte bu dergi etrafındaki tartışmalar ekseninde kazanmışlardır.

Geçmişin Yeniden Okunması

Cumhuriyet Döneminin gerek tek gerekse çok partili yaşam deneyimleri içinde ortaya çıkan İslami neşriyatın vizyonu, günümüz perspektifleri açısından ele alındığında her zaman ağır bir eleştiriye tabi tutulmaktadır. Sosyal bilimsel yaklaşımların zenginliğine bağlı olarak söz konusu dönemlerde ortaya çıkan yayınların kritiğinde oldukça eleştirel bir yaklaşım benimsenmektedir. İslamcılıktan bir sapma olup olmadığından, Türk sağının kökenlerinin nerelerde aranması gerektiğine kadar pek çok konu ve tartışma, bu dönemlere yayılan örnekler üzerinden temellendirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda mevcut İslami söylemlerin geleneksel İslamcılıktan ayrılan yönlerine dikkat çekilmiş, çok kere tekrarcılıkla suçlanan popülist İslami eğilimlerin ortaya çıkardığı entelektüel zayıflığın altı çizilmiştir.

1923-1945 arasında varlığını şiddetle hissettiren bir söylem sıkışmasının kendini giderek iyice daraltan bir siyasal hesaba kilitlendiği açıktır. Mardin'in de vurguladığı gibi (1991, s. 31) sözü edilen bu ara dönemde, dinin kendini ifade lendirmesi üç odak noktasından gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilkinde Mardin, "kültür muhafazakârlığı" demektedir. Mardin ikinci odak noktası olarak tarikatları; üçüncü olarak da dini modern toplumlarla bağdaştırarak aynı zamanda onu yeniden canlandırmayı çalışan yeni akımları zikretmektedir.

1923-1960 arasında ortaya çıkan iki kademeli İslami neşriyatın genel bir değerlendirmesi yapıldığında, bütün bu müktesebatta en dikkat çekici olan ögenin aslında söz konusu yayınlarda yön, tercih ve temayül açısından dikkate değer bir oturmuşluk ve belirginliğin yokluğudur (Kara, 1985, s. 156). Örneğin 1950'li yılların neşriyatının değerlendirildiği bir çalışmada bu döneme ilişkin yayınlarda, tonu daha çok demagojik olan, bilgilendirmekten çok hislendirmeyi amaçlayan yazıların varlığına dikkat çekilmektedir:

(Ömer Nasuhi Bilmen), *Sualli-Cevaplı Dinî Bilgiler* (Ömer Nasuhi Bilmen), *Namaz Surelerinin Tercüme ve Tefsiri* (Ahmet Hamdi Akseki), *Hatemü'l-Enbiya Hz. Muhammed* (Osman Keskiöğlü), *İslam Hukuku Nazariyatı, Sonsuz Nur, Ve'l-Asr Suresinin Tefsiri* (Mısır Müftüsü Muhammed Abdüh), *Tarih Boyunca İhtilaller ve Siyonizm* (Ziya Uygur), *İmam Birgivi ve Kabir Ziyareti*'ne yer verilmektedir.

Bu neşriyatta yazan çok az yazar, İslami ilimlerin geniş bir bilgisine sahip olduğu intibasını verdi. Bu durum bir bakıma doğaldı çünkü bu yazarların çoğu, ya tamamen ya da büyük ölçüde, din eğitiminin olmadığı laik bir eğitimden geçmişti. (Sitembölükbaşı, 1995, s. 186)

Bütün bu sürece yayılan İslami neşriyatın ortak bir dilinden, çerçeve ve tahyiyatından söz etmek de mümkün değildir. Ne var ki kendi yolunu ve istikametini belirleyecek bir açılımın, ayrışma ve tercihlerin yavaş yavaş gün yüzüne çıkmaya başladığı süreç de bu dönemlerde başlamıştır.

Genel olarak bakıldığında 1923-1960 yılları arasında üretilen İslami söylem, gündelik tartışmaların yarattığı gerilimleri kontrol etmek ve yönlendirmekten çok mevcut gelişmelerin peşine takılmış durumdadır. Açıkça temellendirilmiş bir söylem yerine gündelik olanın pekiştirildiği bir tartışma adabı içinde kalan İslami neşriyat, kendi içindeki bu dağınıklıktan dolayı çok kere savruk, savunmacı ve özür dileyici bir çizgide görülmüştür. Bu bağlamda;

Meşrutiyet Döneminin İslamcı düşüncesi, Cumhuriyet Dönemine, Batı'yla hesaplaşmaya ilişkin geniş bir literatür devretmişti. 1950'lerde açığa çıkan Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı, esas itibarıyla bu 'ilk' İslamcılığın tekrarından ileri gidemezken Batı karşıtlığına ve yabancılaştırmacı Batı taklitçiliğinin yergisine odaklanmıştır. (Kara, 1994, s. 99-107)

Tunaya, bu tekrarın nedenlerini ele alırken dönemin özgül koşullarının yarattığı gerilimleri, mevcut içe çekilme ve tıkanıklıklara dikkat etmeksizin göz ardı etmekte ve Cumhuriyet Dönemi İslamcılığının yetersizliğine kalıcı bir kanıt arama çabasına girişmektedir. Ona göre (Tunaya, 1991, s. 247), "Cumhuriyet rejimi boyunca, İslamcı bir fikir akımının doğmamış olmasını mensuplarının kültür kıtlığında aramak gerekir. Yapılan şey, Meşrutiyet'teki tezlerin ve belli başlı fikirlerin tekrarından ibarettir."

Bu tartışma ekseninde Kara da Cumhuriyet öncesi Türkiye'sinde var olan önemli bir birikimin söz konusu dönemle birlikte göz ardı edilmesinin doğal karşılanamayacağı vurgular (Kara, 1985, s. 157) ve bunun nedenlerinin daha derin noktalarda aranmasını önerir. Ona göre harf inkılabının getirdiği kopukluk ile bazı İslamcıların Cumhuriyet idaresine sempati beslemeleri ve bu dönemin birçok faaliyetine katılmaları neticesinde güvenilirliklerini bir ölçüde yitirmeleri, kendilerine karşı gösterilen ilgisizliğin temel kaynakları arasında yer almış olmalıdır. Yanı sıra Kara, bütün bunlara yeni cazibe merkezlerinin bozucu/parçalayıcı etkilerini eklemek gerektiğini de belirtir.

İslamcıların tekrara düştükleri ya da kendi kaynaklarıyla irtibatlarını kopardıklarına ilişkin değerlendirmeler, Cumhuriyet'in erken dönem koşulları dikkate alındığında göz ardı edilemeyecek pek çok zorlu tercihin hatırlanmasını gerektirmektedir. Nitekim dönemin özgül şartları dikkate alındığında bu yerleşik yargıların soğukkanlı bir şekilde ele alınması ancak mümkün olabilecektir. Gerçekten de gerek 1923-1945 gerekse 1945-1960 yılları arasındaki farklı uygulamalarla, yeni ve modern bir yaşama stilinin gündelik hayata zorla ikame edilmesine bağlı olarak, klasik İslami tarz tutum ve söylemlerin eski biçim ve üslupları içinde canlandırılmasına imkân verilmemiştir. Hatta modern İslamcı söylemin geleneksel İslamcı yaklaşımları dışlayarak kendine yeni bir dil bulma çabası da 80'li yıllarda sıkı bir eleştiriye tabi tutulacaktır. Aynı şekilde gelenekle bir irtibat arayışına da yine modern İslamcılar tarafından ağır bir itiraz edilecektir.

Gerek Tek Parti gerekse Çok Parti Dönemine ilişkin İslami neşriyatın genel bir değerlendirmesine yönelik çalışmaların birçoğunda da bu döneme ilişkin çalışmalar yeterlilik, özgünlük ve ısrarlılık açısından eleştirilmiştir. Örneğin Bulaç (1985, s. 54-58), 1960 öncesi İslami yayıncılığın genel olarak ortaya koyduğu bir ortak özelliğe ısrarla dikkat çekmiştir. Ona göre bu yayınlarda birtakım ödünç kavramlar kullanılmış ve İslam, hâkim düşünceye benzetilerek yeniden tanımlanmıştır. Bulaç, böylece Cumhuriyet öncesi İslamcı akımların, kendi dönemlerinde ve şartlarında başlattıkları geleneğin bir zaman sonra başka şekillere büründüğünü, yeni normlar ve kılıflar içine girdiğini iddia etmektedir. Ona göre 1924-1960 yılları arasındaki uzunca sayılabilecek bir dönem içinde İslamcı akımların ciddi ve etkin fonksiyonları yoktur. Artık Türkiye'de Batı'nın sanat ve tekniğini savunup da düşünce yapısına, ahlakına karşı çıkan Müslüman gruplar değil, çok ilginçtir, yeni gelişmeler karşısında "üfürükçü-muskacı" Müslüman tipler vardır. Bu bağlamda Cumhuriyet Dönemi İslami akımların Osmanlı İslamcı düşüncesiyle bir bağlantısını kurabilmek de güçtür. Hatta bu gelenekle hissedilir bir kopukluk da göze çarpar. Çünkü Bulaç'a göre artık aydınlar Müslümanları alabildiğine karikatürize etmiştir. Öyle ki tipik bir Müslüman son tahlilde üfürükçü ve muskacı olarak görülmektedir. İslam söz konusu edildiğinde "gerici", "üfürükçü-muskacılar" her türlü hile ve aldatmanın faili olarak kodlanmış ve kamuoyunda lekelenirilmiş "bir hacı-hoca takımı" tipolojisiyle irtibatlandırılmışlardır.

Bu dönemin İslami neşriyatını içerik açısından sorgulayan Kara'ya göre ise (1985),³⁷

37 Kara'ya göre (1985, s. 155), "Cumhuriyet Döneminde bu bakış açısının hâkimiyeti daha açıktır. Artık gayrimişru sayılan bir inanış ve yaşama tarzını savunabilmek ve bir bakıma meşrulaştırabilmek için

Bu dönemde yayımlanan dini muhtevalı eserlerde, İslam dini genel olarak akılcı bir bakış açısıyla ele alınmış, en azından böyle bir yaklaşım tarzına çok önem arz edilmiştir. Aslında bu tavır Cumhuriyet'le başlamış değildir; Batılılaşma hareketlerinden itibaren, özellikle de II. Meşrutiyet'ten sonra hemen bütün fikir cereyanlarında dinin bizzat kendisi ve asıl konularından çok sosyal faydaları, insana ve topluma kazandıracakları söz konusu edilmiş, diğerleri bir bakıma atlanmıştır. Çoğu uydurma olan akılla ilgili haberlere (mevzu hadis) sıkıca sarılma, bu dönemlerin özelliklerinden biri olarak gözükmüyor. (s. 155)

Cumhuriyet'in yaklaşık ilk kırk yılına ilişkin İslami söylemlerin ortaya çıkardığı bu sonuçları, sadece yerleşik politik koşulların sınırlayıcılığıyla açıklamak güçtür. Çünkü Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İslam birliği düşüncesi maddi temellerinin çoğunu yitirmiş, Türkiye'de İslamcı düşünürlerin büyük bölümü halifelige ve İstanbul hükûmetine karşı Kurtuluş Savaşı'na katılmışlardır. Buna bağlı olarak Cumhuriyet Döneminde kimi İslamcılar önemli görevlere gelmesine karşılık İslamcılık bir düşünce akımı olarak sona ermiştir. Özellikle 1924'te çıkarılan kanunlar da (Hilafetin İlgası, Tevhid-i Tedrisat, Şeriyeye ve Evkaf Vekâletinin Lağvı) başta İslamcılık olmak üzere genel olarak belirgin İslami söylem ve kanaatlerin geri plana atılmasına yol açmıştır. Aslında ilk dönem Cumhuriyet kadroları içinde kayda değer İslamcı düşünürler görev almış olmasına rağmen bu kişiler de kendi dünya görüşlerine yön veren düşünsel eğilimlerini siyaset dünyasına taşıma konusunda oldukça dikkatli davranmışlardır. Hatta bunların yeni siyasi tutumlarına ağırlığını veren politik tutum ve tercihleri, Türkiye'nin özgül koşulları içinde İslam'a ilişkin konuların sağlıklı bir şekilde ele alınmasına da çok kere imkân vermemiştir.³⁸

Bu zihinsel çerçeveden hareketle Cumhuriyet'in erken dönem İslami eğilimlerinin matbuata yansıyan diline odaklanıldığında da öncelikli olarak bu süreçte ortaya konan yaklaşımların gerçekte bir paradigma değişiminin habercisi olduğunu belirtmek gerekir. "Hem Batılılaşım hem de Müslüman kalalım." ifadesi bu değişim talebinin bir sloganı olarak öne çıkmıştır. Öteden beri İslamcılık da temel hareket noktası olarak İslamiyet'ten hareket etse bile söylem düzeyinde

böyle bir yaklaşımdan fazlasıyla medet umulmuştur. Ahmet Hamdi Akseki'nin İslâm Tabii ve Umûmî Bir Dindir (1944) adlı kitabı, ismi de dâhil olmak üzere bu bakımdan bir örnek olarak bize önemli malzemeler sağlayacak niteliktedir. Said Nursi'nin kitapları bu açıdan daha ilginç ipuçları taşır."

38 Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde tanınmış İslamcılar arasında yer alan A. Hamdi Akseki, Seyyid Bey, Şemseddin Günaltay yönetiminde görev almışlardır. Yine Ferid Kam, İzmirli İsmail Hakkı ve Ahmed Naim de Darülfünun'daki görevlerini "Üniversite Reformu"na kadar sürdürmüşlerdir (1933). Bu bağlamda Mehmet Akif Ersoy Mısır'a gitmiş, Said-i Nursi genellikle gözaltında bir yaşam sürdürmüştür. İskilipli Atif Efendi ve Elmahlı Hamdi Yazır da İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmışlardır.

modern kalma çabasında olmuştur (Kara, 2001). Ayrıca bu dönemlere yayılan İslami çalışmalar, Türk sağının oluşumu açısından da ilginç bir kaynaklık özelliğine sahiptirler. Cumhuriyet Türkiye'si'nin erken İslamcılığının yarattığı verimlilik; antikomünizm, maneviyatçılık, muhafazakârlık gibi değerler etrafında bir sağ cephe ittifakının doğmasına da imkân vermiştir. Esasen Bora (1999) da bu köken ortaklığından yola çıkarak İslamcılığa, Türk sağının lügatçesi olarak bakılabileceğini iddia etmektedir (s. 8). Ona göre bu dönemde ortaya çıkan

antikomünizm de İslamcı muhafazakârlık ile devlet muhafazakârlığının potansiyel bir paydası olarak belirmeye başlamıştır. Bu bağlamda İslamcılık, modernizme ve laisizme dönük tepkilerini antikomünizme yansıtmış; böylelikle soğuk savaşın antikomünist teyakkuz bilinci içindeki devlet politikasıyla uyumlu bir zemine oturmuştur. Baskıcı Tek Parti Dönemi ve yoksunluklarla geçen Dünya Savaşı yıllarının biriktirdiği tepki karşısında devletin büyüyen siyasal ve manevi meşruiyet sıkıntısı, bu ortak paydaya ek bir açılım sağlamıştır. Statükocu bir doğrultuda geliştiği müddetçe, muhafazakârlık olarak İslamcılık, devlet muhafazakârlığının simbiyotik ilişki kurabileceği bir oluşumdur. (Bora, 1999, s. 82-83, Ayrıca bk. Bulaç, 1985, s. 54)

Sonuçta yeni rejimin özellikleri, gerek Tek Parti gerekse Çok Parti Dönemi, İslamcılarının bu dönemdeki konumunun yeniden belirlenmesine ilişkin tartışmalarla şekillendirilmiş ve bu da İslami kaygıları önceleyen yayınların söylemlerini etkilemiştir. İktidar tercihleri içinde İslam'ın nasıl bir veçhete sahip olabileceğine ilişkin beklentiler dahilinde, dinî neşriyat da kendine özgü bir tedirginlik içinde var olma çabası göstermiştir. Bu hassasiyeti zorlayan kimi durumlarda İslami neşriyatın karşı karşıya geldiği uygulamalar, sonradan ortaya çıkan pek çok girişimin stratejilerini etkilemiştir. Yanı sıra Cumhuriyet Döneminin oldukça sancılı geçen ve 1923-1960 yıllarını kapatan siyasi tercihi bağlamında din, laiklik kavramının kapsadığı bir dünyaya bağlılık şekli olarak anlaşılacak istenmiştir. Öte yandan bu dönemin ulusal ve uluslararası düzeydeki kimi olaylarıyla şekillenen dünyası dikkate alındığında, Türkiye'deki mevcut İslami eğilim ve yönelişlerin doğasını anlamak ancak mümkün olabilmektedir. Kuşkusuz bu dönemde İslami neşriyata damgasını vuran tek öge başlı başına bir özgürlük talebi değildir. Artık mevcut kuşağı oluşturan dinsel muhayyelatı ve modern eğitim politikalarının biçimlendirdiği yeni vatandaş tipolojisini de ortaya çıkan farklılaşmaları belirleyen faktörler içinde ele almak zorunludur.

Kaynakça

- Akseki, A. H. (1951). Din tedrisatı ve dini müesseseler hakkında bir rapor. *Sebilürreşad*, V(102-15).
- Akseki, A. H. (1960, Temmuz). Dini müesseselerimiz hakkında bir rapor. *İslam*, 3(10), 295-300.
- Albayrak, S. (1973). *Türkiye'de din kavgası*. İstanbul: İleri Sanat Matbaası.
- Başgil, A. F. (1954). *Din ve laiklik*. İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Bora, T. (1999). *Türk sağının üç hâli -Milliyetçilik, muhafazakârlık, İslamcılık-* (2. Baskı). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Bora, T. (2002). Milliyetçi-muhafazakâr ve İslamcı düşünüşte negatif Batı imgesi. U. Kocabaşoğlu (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce-modernleşme ve Batıcılık* içinde (C. 3, s. 251-268). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulaç, A. (1985). *İslam dünyasında düşünce sorunları* (2. Baskı). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ceyhan, A. (1991). *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad mecmuaları fihristi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Din hürriyeti istiyoruz. (1960, Temmuz). *İslâm*, III(10), 291.
- Fergan, E. (1967). *Milleti nasıl aldattılar? Mukaddesatına nasıl saldırdılar? Kara kitab* (2. Baskı). İstanbul: Sebilürreşad Neşriyat.
- Feroze, M. R. (1995a). Laiklik yanlıları ve karşıtları. D. Dursun (Drl.), *Türkiye'de İslam ve laiklik* içinde (s. 41-56). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Feroze, M. R. (1995b). Laiklikte aşırılık ve ılımlılık. D. Dursun (Drl.), *Türkiye'de İslam ve laiklik* içinde (s. 23-40). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Gün, F. (2001). *Sebilürreşad dergisi ekseninde çok partili hayata geçerken İslamcılara göre din ve laiklik (1948-1954)*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- İnuğur, M. N. (1992). *Türk basın tarihi (1919-1989)*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- İz, M. (1975). *Yılların izi*. İstanbul: İrfan Yayınları.
- Jäschke, G. (1972). *Yeni Türkiye'de İslamîlik*. (H. Örs, Çev.). İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Kara, İ. (1985, Bahar-Yaz). Cumhuriyet Türkiye'si'nde dini yayıncılığın gelişimi üzerine birkaç not. *Toplum ve Bilim*, 29-30, 153-177.
- Kara, İ. (1994). Sunuş. *Türkiye'de İslamcılık düşüncesi -Metinler/kişiler-* içinde (C. 3, s. 5-8). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Kara, İ. (2001). İslam düşüncesinde paradigma değişimi. M. Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce-Tanzimat ve Meşrutiyet'in birikimi* içinde (C. 1, s. 234-264). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karpat, K. H. (1996). *Türk demokrasi tarihi -Sosyal, ekonomik, kültürel temeller-* (2. Baskı). İstanbul: Afa Yayınları.
- Koçak, C. (1996). *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2002). Türk milliyetçiliğinin İslam'la buluşması. T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce-milliyetçilik* içinde (C. 4, s. 601-613). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991). *Türkiye'de din ve siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mert, N. (1996, Bahar). Cumhuriyet'e ilk İslamcı muhalefet: Yarın ve müsavat. *Toplum ve Bilim*, 69, 128-149.

- Okay, O. (1992). Büyük Doğu. *TDV İslam ansiklopedisi içinde* (C. 6, s. 513-514). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Okay, O. (1997). Hareket. *TDV İslam ansiklopedisi içinde* (C. 16, s. 123-125). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdalga, E. (1997). Tasavvuf bahçelerinde dolaşan bir milli kahraman: Necip Fazıl Kısakürek. (Ed.), *Cumhuriyet, demokrasi ve kimlik içinde* (s. 189-193). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Öztürk, O. ve Topaloğlu, B. (1975). *Cumhuriyet Devrinde yayımlanan İslami eserler bibliyografyası (1923-1973)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Reed, H. A. (1995). Çağdaş Türk Müslümanlarının dini hayatı. D. Dursun (Drl.), *Türkiye'de İslam ve laiklik içinde* (s. 91-127). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Rustow, D. A. (1995). Türkiye'de İslam ve politika: 1920-1955. D. Dursun (Drl.), *Türkiye'de İslam ve laiklik içinde* (s. 57-90). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Sitembölükbaşı, Ş. (1995). *Türkiye'de İslam'ın yeniden inkişafı (1950-1960)*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Topçu, N. (1969). Hareket'in otuz yılı. *Hareket*, 37, 4-6.
- Topçu, N. (1970). Bahtiyar belde. *Fikir ve Sanatta Hareket*, 54, 4-6.
- Toprak, Z. (1984). Fikir dergiciliğinin yüz yılı. (Ed.), *Türkiye'de dergiler ansiklopediler (1849-1984) içinde* (s. 13-54). İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1991). *İslamcılık akımı* (2. Baskı). İstanbul: Simavi Yayınları.
- Tunçay, M. (1992). *T.C.'de Tek Parti yönetiminin kurulması (1923-1931)* (3. Baskı). İstanbul: Cem Yayınları.
- Türkmen, H. (Ağustos-Eylül, 1994). Hareket dergisi 1939-1982 -Milli İslâm teorisi ya da milli dindarlık-. *Haksöz*, 41-42, 48-61.